

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि भारतातील सेंद्रिय शेती

प्रा. डॉ. यशवंत कोंडाजी चौधरी

वाणिज्य विभाग, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, ओझर (मिग), ता.निफाड जि.नाशिक

Corresponding Author- प्रा. डॉ. यशवंत कोंडाजी चौधरी

Email-c.yash1989@gmail.com

सारांश :

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण नवीन भारत, नवीन अपेक्षा, नवीन आवश्यकतांची पूर्तता करण्यासाठी देखील एक शक्तिशाली माध्यम आहे. त्यामागे चार-पाच वर्षांचे कठोर परिश्रम, प्रत्येक क्षेत्रातील लोक, प्रत्येक शाखा, प्रत्येक भाषेने रात्रंदिवस कार्य केले आहे. परंतु हे काम अद्याप पूर्ण झालेले नाही. आता खरी कामे सुरु झाली आहेत. आता आपल्याला प्रभावी पद्धतीने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण राबवायचे आहे. आणि आपण हे काम एकत्र करू. मला माहित आहे, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण जाहीर झाल्यानंतर आपल्यातील बऱ्याच जणांच्या मनात बरेच प्रश्न येत आहेत. हे शिक्षण धोरण काय आहे ? हे कसे वेगळे आहे ? यातून शाळा-महाविद्यालयांच्या व्यवस्थेत काय बदल होईल ? या शिक्षण धोरणात शिक्षकासाठी काय आहे? विद्यार्थ्यांसाठी काय आहे ? आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, याच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी काय करावे, कसे करावे ? हे प्रश्न बरोबर आहेत आणि आवश्यक देखील आहेत. भविष्यातील शेती व शेती संलग्न उद्योग-व्यवसाय हेच कृषी विद्यार्थ्यांना रोजगाराचे साधन मिळवून देऊ शकतील. विद्यार्थ्यांना स्वयंरोजगार करण्याचे ज्ञान व कौशल्य देण्याची गरज तसेच प्रेरणा देणारे कृषी शिक्षण अपेक्षित आहे. शेतीचे अनेक प्रकार पुढे येत आहेत. कमी जमीन धारणेत जास्तीत जास्त उत्पादन व उत्पन्न देणारी शेती आता करावी लागेल. काटेकोर शेती, सेंद्रिय शेती, संवर्धित शेती, उच्चतंत्र शेती असे अनेक प्रकार शेतीला ऊर्जा देणारे आहेत. यासोबतच शेतीपूरक विषय जसे दूध व्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्य व्यवसाय, मधमाशी पालन, रेशीम शेती अशा अनेक व्यवसायक्षम बाबी महत्त्वाच्या आहेत. या सर्व विषयांचा अभ्यासक्रमात योग्य पद्धतीने समावेश करावा लागणार आहे. कृषी शिक्षण काळानुरूप बदलणे अपेक्षित आहे, पण तसे फार होताना दिसत नाही. कृषी व संलग्न विषयातील शिक्षण घेऊन बाहेर पडणारे विद्यार्थी भविष्याविषयी आत्मविश्वास घेऊन बाहेर पडतील, अशी व्यवस्था निर्माण करण्याची गरज आहे. आणि म्हणूनच या सगळ्यावर चर्चा करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन लेखात करण्यात आला आहे.

Keywords – राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, भारतीय अर्थव्यवस्था, कृषी क्षेत्र, सेंद्रिय, रासायनिक, शेती, किटक नाशक, शीतगृहे, भारतीय बाजापरपेठ, शेतकरी

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून माहिती संकलनासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, विविध संशोधन लेख, शोधनिबंध व इंटरनेट चा आधार घेण्यात आला आहे.

संशोधन अभ्यासाचे महत्व :

सध्याचे शिक्षण उत्पादन तंत्रज्ञानाचे अवतीभवती फिरते. त्यात आता पुढे जाऊन व्यावसायभिमुख शिक्षणाची गरज निर्माण झाली आहे. विद्यार्थी त्यांच्या करिअरविषयी पदवी होईपर्यंत अनभिज्ञ असतात. शिक्षणाचा भाग म्हणून त्यांना शिकत असतानाच करिअर निश्चित करण्याची क्षमता निर्माण होणे गरजेचे आहे. अभ्यासक्रमातून

व्यावसायिक मार्गदर्शनाचा अभाव, कृषी उद्योगाला अपेक्षित असलेले ज्ञान व कौशल्य याचा अभाव हे चित्र बदलून कृषी पदवीधर पुढील आव्हानांना सामोरे जाण्यास समर्थ व्हावेत, या दृष्टीने अभ्यासक्रम तयार करायला हवेत. हे चित्र बदलण्याचे सामर्थ्य राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात प्रामुख्याने दिसून येते. नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणे हा आता अत्यंत महत्त्वाचा भाग बनला आहे, नवीन भारत आणि भविष्यासाठी तयार युवा पिढी घडवण्याच्या दृष्टीने हे धोरण महत्त्वाची भूमिका बजावणार आहे.

उद्दिष्टे

- १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण समजून घेणे.
- २) सेंद्रिय शेतीच्या फायद्याचे महत्व स्पष्ट करणे.

- ३) अंग्रे-टुरिझम एक रोजगाराचे साधन पटवून देणे.
- ४) आरोग्यदायी वस्तूची निर्मिती करणे व पर्यावरणाचे रक्षण करणे..
- ५) मानवतावादी दृष्टीकोन ठेवून वस्तूची निर्मिती करणे. देणे.
- ६) शीतगृहांचे महत्व शेतकरी / सरकार यांना पटवून देणे.
- ७) शेतकऱ्यांना किटकनाशके, खते स्वयंः निर्मितीसाठी प्रोत्साहीत करणे.
- ८) शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात व जीवनमानात वाढ करणे.

गृहितके

- १) भारतीय शेतीवर आज ६० % जनता अवलंबून आहे.
- २) भारतीय शेतीत मोठ्या प्रमाणात रसायन खतांचा, किटक नाशकांचा वापर केला जातो.
- ३) भारतीय शेतीत शीतगृहांना कुठलेही स्थान नाही.
- ४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण शाश्वत विकासाचे द्योतक आहे.

प्रस्तावना

नवीन शैक्षणिक धोरण : पार्श्वभूमी

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २१ व्या शतकाच्या भारताला एक नवीन दिशा देणार आहे. नवयुगाची चाहूल ओळखणारे राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचा भारतातील शेतकरी आणि त्यांच्या पुढच्या पिढ्यांवर या धोरणाचा नेमका काय परिणाम होईल. याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळात १९५१ मध्ये जवळपास ३६ कोटी असणारी भारताची लोकसंख्या २०११ पर्यंत १२१ कोटी इतकी झाली. सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे या १२१ कोटी लोकसंख्येपैकी जवळपास ८३ कोटी लोकसंख्या आजही शेती आणि संलग्न व्यवसायांवर अवलंबून आहे. ही लोकसंख्या भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६८.९ टक्के इतकी आहे. दुसरीकडे १९५०-५१ मध्ये भारताच्या कृषी क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात असणारा वाटा ५५.४ टक्के वरून २०११-१२ पर्यंत १३.९ टक्के इतका झाला आहे. ही आकडेवारी भारतीय कृषी क्षेत्रातील समस्यांची भयानकता स्पष्ट करण्यासाठी पुरेशी आहे. कारण या आकडेवारीचा दुसरा अर्थ असा आहे की, कृषी आणि संलग्न क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या ६८.९ टक्के लोकांना भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील केवळ १३.९ टक्के इतकाच हिस्सा मिळतो. तर कारखानदारी व सेवा क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या ३१.१ टक्के लोकसंख्येला मात्र भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील ८६.१ टक्के हिस्सा मिळतो. त्यामुळेच भारतीय कृषी क्षेत्रातील समस्या या प्रचंड गंभीर आहेत. आणि दिवसेंदिवस या समस्यांची तिब्रता वाढतच चालली आहे. याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे कारखानदारी आणि सेवा क्षेत्रात आवश्यक असणारे कुशल मनुष्यबळ निर्माण करण्यात भारताची शिक्षण पद्धती ही अपयशी

ठरली आहे. त्यामुळे नावापुरता सुशिक्षित असणारा मोठा वर्ग स्वातंत्र्योत्तर काळात कारखानदारी आणि सेवा क्षेत्रात सामावला न गेल्याने नाइलाजास्तव हा वर्ग कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहे. भारताच्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या या प्रचंड मोठ्या लोकसंख्येपैकी कित्येक लोक केवळ शेती क्षेत्रात काम करतात असे दिसते परंतु त्यांच्या काम करण्याने किंवा काम न करण्याने शेतीच्या उत्पादनात फारसा फरक पडत नाही. म्हणजेच अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून भारतीय शेती क्षेत्रात कार्यरत असणारे असे कितीतरी लोक छुपे बेरोजगार आहेत. नाईलाजाने हे लोक शेती क्षेत्रात काम करत आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास झाला. शेतीबरोबरच कारखानदारी आणि सेवा क्षेत्र देखील मोठ्या प्रमाणात विकसित झाले, परंतु सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे ज्या प्रमाणात कारखानदारी क्षेत्राचा आणि सेवा क्षेत्राचा भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा वाढत गेला त्या प्रमाणात भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येला या दोन्ही क्षेत्रात सामावून घेता आले नाही. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येचा भार वर्षानुवर्षे शेती क्षेत्रावर वाढतच गेला आणि या क्षेत्रातील समस्या अधिकाधिक जटील होत गेल्या. हे असे का व्हावे याचा विचार केला असता एक ठळक निष्कर्ष समोर येतो तो म्हणजे भारतीय शिक्षण क्षेत्र आणि शिक्षण प्रणाली काळाच्या गरजेनुसार बदलली नाही. या प्रणालीत वेळीच बदल झाले असते तर आज भारतीय कृषी क्षेत्रात नाईलाजास्तव कार्यरत असणारी ही प्रचंड मोठी लोकसंख्या कारखानदारी आणि सेवा क्षेत्रात वेळीच सामावली गेली असती. या लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाली असती. त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारला असता. भारताच्या लोकसंख्यावाढीचा वेग देखील कमी झाला असता कारण राहणीमानातील सुधारणांबरोबरच लोकसंख्या वाढ कमी होते हे जगात मान्यता पावलेले सत्य आहे.

भारतात सध्या राबविले जात असणारे शैक्षणिक धोरण १९८४ साली घोषित झालेले धोरण आहे. त्यानंतर भारताने १९९० च्या दशकात नवीन आर्थिक धोरणाचा म्हणजेच जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाचा स्वीकार केला. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच क्षेत्रात अमुलाग्र बदल झाला. परंतु एक खंत मात्र वारंवार व्यक्त होत राहिली, ती म्हणजे भारतीय शिक्षण प्रणाली कुठेतरी कमी पडते आहे. कारण स्वतःसाठी, कुटुंबासाठी, समाजासाठी आणि शेवटी देशासाठी एक जबाबदार व सुसंस्कारित युवावर्ग आपण तयार करतो का? या प्रश्नाचे उत्तर दुर्दैवाने नकारात्मकच राहिले. म्हणूनच डॉ. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली २०१७ मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या निर्मितीसाठी एक समिती स्थापन केली गेली. या समितीने मे २०१९ मध्ये आपला अहवाल सरकारला सादर केला. अलीकडेच केंद्र सरकारने हे नवीन शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. या धोरणात प्रमुख पाच मुद्द्यांवर भर देण्यात आला आहे. यामध्ये पूर्व प्राथमिक व

प्राथमिक बाल शिक्षण मजबूत करणे व त्यासाठी मातृभाषेवर भर देणे, सध्याच्या घोषपट्टी परीक्षा पद्धतीत बदल करणे, शिक्षक प्रशिक्षणावर भर देणे, शिक्षक नियामक चौकटीची पुनर्रचना करणे व उच्च शिक्षण क्षेत्राचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करणे इत्यादींचा समावेश होतो. या नवीन शिक्षण धोरणात नियमित शिक्षणाबरोबरच तांत्रिक, कौशल्य विकास व व्यावसायिक शिक्षणावर भर देण्यात येणार आहे.

शिक्षणाच्या बाबतीत अमेरिकेचे माजी राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा म्हणतात शिक्षण हे काही एखाद्या पदवीचे किंवा प्रमाणपत्राचे नाव नाही की जे एखाद्याला पुरावा म्हणून दाखवता येईल तर शिक्षण हे वास्तविक जीवनात इतरांप्रती असणारी आपली प्रवृत्ती, कृती, भाषा आणि वर्तन यांचे नाव आहे. म्हणूनच आपण नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वागत केले पाहिजे कारण या धोरणात काळाची गरज ओळखली गेली आहे. त्यामुळे या नव्या शिक्षण प्रणालीतून बाहेर पडणारी नवी पिढी शेती क्षेत्रावरील अतिरिक्त भार कमी करेल अशी आशा बाळगायला वाव आहे.

भारतातील शेती या मध्ये नैसर्गिक असे गुणधर्म असून भारतीय शेतीची पोत अथवा उत्पादकता ही इतर देशांतील शेतीपेक्षा नक्कीच जास्त सुपिक व विशेष गुणधर्म असलेली आहे. मात्र सध्या प्रत्येक शेतीत रासायनिक खतांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. तसेच विषारी किटकनाशकांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. त्यामुळे मानवी शरीरावरही त्याचा विपरित परिणाम होत आहे. नैसर्गिक शेतीमध्ये उत्पादनाचे प्रमाण कमी असते. मात्र पौष्टिक, आरोग्यदायी व चविष्ट वस्तूंचे उत्पादन होते. अशा उत्पादनास मोठ्या प्रमाणात भारतीय बाजारपेठेमध्ये मागणी असते. शीतगृहे (Cold Storage) हे भारतीय शेतीसाठी सर्वात महत्वाचे व उत्तम पर्याय आहे. कारण भारतीय शेतीमध्ये जे उत्पादन निघते त्याचे प्रमाण एकाच वेळी निघते व त्यामुळे उत्पादनांचे दर हे मोठ्या प्रमाणात खाली येतात व शेतकऱ्यांचे शेती उत्पादनासाठी केलेला खर्चही निघणे मुश्किल होते. अशावेळी भारतीय शेतीसाठी शीतगृहे महत्वाची भूमिका बजावू शकतात.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची वैशिष्ट्ये केंद्र सरकारने नव्यानेच जारी केलेल्या नव्या शैक्षणिक धोरणाची काही वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने जाणवतात.

- १) प्रदीर्घ काळानंतर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात काही महत्वाचे व मूलभूत बदल करण्यात आले आहेत. त्यातही महत्वाचे म्हणजे, आगामी काळात जीडीपी म्हणजेच 'सकल राष्ट्रीय उत्पादन' रकमेपैकी सहा टक्के रक्कम शिक्षण क्षेत्रासाठी खर्च केली जाणार आहे. या निमित्ताने शैक्षणिक धोरणाची आखणी-नियोजन करण्यासाठी १९६४-६६ नेमलेल्या कोठारी आयोगाच्या मुख्य शिफारशीची अंमलबजावणी होणार आहे. याशिवाय नव्या शैक्षणिक धोरणात बदलत्या काळानुरूप व विद्यार्थी-युवकांच्या रोजगार विषयकवाढत्या

गरजा लक्षात घेऊन त्यानुसार शालेय शिक्षणालाच कौशल्यविकासाची दिलेली जोड महत्वाची ठरली आहे.

- २) नव्या शैक्षणिक पद्धतीत धोरणात्मक स्वरूपात उद्योगांसाठी आवश्यक अशा मूलभूत सुविधा ज्ञान, तंत्रज्ञान, संसाधन इत्यादीची जोड दिली जाणार आहे. हा बदल केवळ शैक्षणिक संदर्भातच नव्हे, तर गुणात्मक संदर्भात महत्वाचा ठरणार आहे. यामध्ये विद्यार्थ्यांचा खऱ्या अर्थाने विकास साधण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांच्या वास्तू, इमारती, प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, शिक्षक, प्राध्यापकांचे विशेष प्रशिक्षण, विद्यार्थ्यांचे विविध प्रकारे मार्गदर्शन-प्रबोधन, संस्था स्तरावर अद्ययावत व संगणकीय पद्धतीची साथ, व्यवसायपर व क्रीडा-कौशल्यांचा समावेश करण्यात येणार आहे.
- ३) राष्ट्रीय स्तरावर संस्थात्मक स्वरूपात पाहता, आज देशातील अधिकांश म्हणजे ६६ टक्के लोकसंख्या ही २५ वर्षे वा आसपासच्या वयोगटातील आहे. पंचविशीतील विद्यार्थ्यांची ही युवा पिढी पदवी-पदव्युत्तर वा संशोधनपर असे विशेष शिक्षण घेत असल्याने त्यांना त्यांच्या प्रगत शिक्षणाच्या जोडीला कौशल्याची व प्रत्यक्ष प्रशिक्षणाची व मार्गदर्शनाची जोड मिळण्याचा लाभ होणार आहे. याद्वारा अशा उमेदवारांच्या रोजगारालाही चालना मिळेल.

सॅन्ड्रिय शेती : परिचय

सॅन्ड्रिय शेती म्हणजे नैसर्गिक साधनाचा वापर करून औषध, खते तयार करणे व पारंपारिक बियाणाचा वापर करून केलेली विषमुक्त म्हणजेच रसायनाचा वापर टाळून केलेली शेती म्हणजे सॅन्ड्रिय शेती होय. सॅन्ड्रिय शेती म्हणजे परंपरागत शेती होय. शेती करताना रसायनाचा वापर न करता केवळ शेतातील पिकांचे अवशेष, शेण, गोमूत्र व नैसर्गिक साधनांचा वापर करून सॅन्ड्रिय शेती केली जाते. हरितक्रांतीच्या अगोदर शेतामध्ये केवळ शेणखत वापरत असत. बियाणे सरळवाण म्हणजेच कोणत्याही प्रकारची प्रकिया न केलेले वापरत. यामुळे पिकांची गुणवत्ता वाढत असे. जमिनीमध्ये कर्ब योग्य प्रमाणात राहिल्यामुळे जमिनीची सुपीकता वाढून पिकाची वाढ योग्य होऊन उच्च प्रतीच्या व आरोग्यास पोषक असण्याऱ्या उत्पादनाची निर्मिती होत होती.

सॅन्ड्रिय पद्धतीने शेती हरितक्रांतीपर्यंत झाली. हरितक्रांतीमध्ये रासायनिक खताचा अवलंब भारतात होऊ लागला. सुरुवातीच्या काळात शेतमालात मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळू लागले मात्र जमीन कठीण होऊ लागली. १९६० च्या काळात जमिनी लाकडी नांगराने नांगरत असत. ती नंतरच्या काळात लोखंडी नांगराने नांगरावी लागे. त्यानंतर ट्रॅक्टरने शेती केली जाऊ लागली. त्यामागे लवकर शेतीची मशागत करणे व लोखंडी नांगराने जमीन नांगरली जाऊ शकत नाही. म्हणजेच रासायनिक औषधामुळे जमीन कठीण म्हणजेच मृत होत चालली आहे.

आज भारतीय शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खतांचा, द्रव्यांचा वापर केला जात असून किटकनाशकांचा वापरही मोठ्या प्रमाणात केला जातो. परंतु त्याचा वापर मोठ्या प्रमाणातसतत करित राहिल्यास भविष्यात भारतीय शेतीतील पोषक द्रव्ये कमी होईल व सुपिकता कमी होवून हळूहळू जमीनीची नापीकता वाढेल व पोत कमी होवून भारतीय शेती ही नापीक बनेल व येणाऱ्या काळात मोठ्या प्रमाणात शेतीमध्ये मोठ्या समस्या उभ्या राहतील.

तसेच भारतीय शेतीत वापरलेल्या रासायनिक खतांचा, विषारी औषधांचा काही अंश हा फळे, भाजीपाला, धान्य यामध्ये येत असतो. त्याचा परिणाम मानवी शरीरावर होत असतो. यामुळे कॅन्सर, कमी रक्तदाब, मधुमेह व रोग प्रतिकारक शक्ती दिवसेंदिवस कमी होत आहे. अशा विविध समस्या ह्या फक्त रासायनिक शेतीमुळे परिणाम होत आहे. रासायनिक खतांचा वापर मोठ्या प्रमाणात शेतकरी वापरण्यास सुरुवात केल्याने विदेशी कंपन्यांनी भारतामध्ये गुंतवणूक करण्यास सुरुवात करून शेती संदर्भातील औषधे यांच्या किंमतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ केलेली असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे शेतासाठी ज्या रासायनिक खते, औषधी द्रव्ये यांच्या किंमतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ केली जाते, त्यामुळे शेतीतील उत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या साधनसामुग्रीच्या खर्चात वाढ होवून उत्पादन खर्च वाढतो आणि भारतीय शेती ही अनियमित व निसर्गावर आधारित असल्यामुळे जेव्हा उत्पादन बाजारपेठेमध्ये येईल तेव्हा एकतर उत्पादन खुप मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे भारतीय बाजारपेठेमध्ये शेती उत्पादनाचे दर कमी होतात व शेतकऱ्यांनी केलेल्या गुंतवणूकीचा त्याला योग्य मोबदला प्रदान होत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पादन कधीही बाजारपेठेमध्ये आले तरी आपल्या देशात विशेष सर्वत्र साठवणूक व टिकवून ठेवण्याची क्षमता नसल्यामुळे शेती मालाचे दर मोठ्या प्रमाणात पडतात. यासाठी शीतगृहे भारतीय शेतीसाठी महत्वाची भूमिका पार पाडू शकतात व शेतकऱ्यांनी केलेल्या गुंतवणूकीला योग्य न्याय मिळू शकतो व शेतकऱ्यांना योग्य शेती मालाची किंमत मिळू शकते. त्यामुळे ज्या वेळी शेतीमध्ये माठ्या प्रमाणात उत्पादन होते त्यावेळेस ते उत्पादन साठवून व टिकवून ठेवण्यासाठी शीतगृहे महत्वाची भूमिका बजावू शकतात. त्याचा वापर व महत्व फक्त शेतकरी व सरकार यांच्या निदर्शनास आणून देणे महत्वाचे ठरेल. तसेच रासायनिक खतांऐवजी शेतीमध्ये सेंद्रिय पध्दतीने शेती करण्याचा प्रयत्न केल्यास भारतीय बाजारपेठेमध्ये नक्कीच यशस्वी ठरू शकतो. यामध्ये वेगवेगळ्या मार्गांनी शेती सेंद्रिय पध्दतीने करू शकतो. शेतीसाठी लागणारे खते व किटकनाशके घरे घरी बनवू शकतो. त्यामुळे शेतीचा उत्पादन खर्च कमी होईल व त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये कमी प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागेल व सेंद्रिय पध्दतीने उत्पन्न घेणे शक्य होईल.

सध्या बारजपेठेमध्ये सेंद्रिय शेतीला विशेष महत्व प्राप्त झालेले असून त्याचे श्रेय हे ग्रीनमार्केटींग किंवा हरित विपणनाला जाते. त्यामुळे ग्राहकांचा रासायनिक उत्पादनाला कमीटकमी वापर, पर्यावरणरहित सृष्टी अशा विविध प्रकारची माहिती हरित विपणनामधून वर्तमानपत्र, मिडिया, रेडिओ यापासून मिळत असून आजचा ग्राहक हा जास्त संवेदनशील असून तो स्वतःचा व स्वतःच्या कुटुंबांचा संरक्षणासाठी / आरोग्यदायी आयुष्यासाठी तो केमिकल रहित वस्तु खरेदी करण्याऐवजी ज्या वस्तुमध्ये केमिकल नाहीत, ज्या वस्तु सेंद्रिय पध्दतीने पिकवलेल्या असतात किंवा निर्माण केलेल्या असतात अशा वस्तुंच्या वापरावर भर देण्याचा प्रयत्न करतो व निश्चितपणे अशा वस्तुंसाठी जास्त किंमत देण्यासही तयार असतो. याचे उदाहरण धुळे जिल्ह्यातील बाहीपाडा या छोट्याशा खेड्यात तयार केलेला माल हा नैसर्गिक शेतीपासून तयार केला जातो व त्या मालास निर्मितीपूर्वीच मागणी असते व त्यामुळे ग्राहक अशा मालाची नोंदणी अगोदरच करून अशा प्रकारचा माल खरेदी करित असतो. त्यामुळे सेंद्रिय पध्दतीने पिकवलेले धान्य, भाजीपाला, फळे यांचे उत्पादन जरी कमी असले तरी त्यांना किंमत चांगली मिळू शकते.

फायदे

- 1) ३४ वर्षांनंतर आलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाचे सर्वच स्तरातून स्वागत करण्यात आले. या शैक्षणिक धोरणाचा केंद्रबिंदू ठरला तो कौशल्यविकास. त्यामुळे या नवीन शैक्षणिक धोरणातील कौशल्यविकासाचे महत्व आणि त्यामुळे आगामी काळात तरुणांसाठी उपलब्ध होणाऱ्या व्यवसाय-रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणात आहेत.
- 2) सेंद्रिय शेतीमुळे शेतीमुळे शेतकऱ्यांना कमी खर्चात उत्पन्न काढणे शक्य होते.
- 3) सेंद्रिय शेतीमुळे शेतीची पोत सुधारते व भविष्यात उत्पन्नात वाढ होऊ शकते.
- 4) सेंद्रिय शेतीच्या उत्पन्नास बाजारपेठेमध्ये मोठ्या प्रमाणात सतत मागणी असल्यामुळे बाजारपेठेपेक्षा जास्त भाव मिळतो.
- 5) ग्राहकांना दिवसेंदिवस सेंद्रिय शेतीचे महत्व पटत असल्यामुळे दिवसेंदिवस यांच्या ग्राहकांच्या संख्येत वाढ होत आहे.
- 6) इको फ्रेंडली प्रोडक्ट च्या माध्यमातून वस्तूची निर्मिती झाल्याने पर्यावरणाचा ऱ्हास कमी होतो.
- 7) यामध्ये पुनर्वापर प्रक्रिया असल्याने कमीत कमी खर्चात खते, किटक नाशके बाजारपेठेपेक्षा तयार होतात.
- 8) शीतगृहाचे भविष्यात प्रमाण वाढल्यास शेतीस अनुकूल वातावरण तयार होईल.

- 9) शीतगृहामुळे शेतकऱ्यांना शेतीचा माल टिकवून ठेवून योग्य वेळी बाजारपेठेत आणल्यास जास्त मोबदला मिळू शकेल.
- 10) ग्राहकांच्या आरोग्याचा विचार करून उत्पादनाची निर्मिती केली जाते.

तोटे

- १) सेंद्रिय शेती विषयीची जास्त माहिती शेतकऱ्यांना नसून शेतकरी रासायनिक शेतीस प्राधान्य देतात.
  - २) ग्राहक सेंद्रिय शेतीच्या उत्पादनास जास्त किंमत देण्यास तयार नाही.
  - ३) राज्य सरकारचा सेंद्रिय शेतीवर जास्त माहिती प्रसारित केली जात नाही.
  - ४) रासायनिक शेतीमुळे उत्पादन वाढत असल्यामुळे सेंद्रिय शेती करण्यास शेतकरीतयार नाहीत.
  - ५) शीतगृहाची माहिती व शीतगृहांची उपलब्धता जवळपास नाही आहे.
  - ६) शीतगृहांमध्ये भाजीपाला, फळे, धान्ये ठेवण्यास येणारा खर्च शेतकऱ्यास परवडणारा आहे.
  - ७) भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील विविधता आणि आकार लक्षात घेता या धोरणाची अंमलबजावणी हे एक अवघड काम असणार आहे.
  - ८) भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये निधीची कमतरता आहे, संपूर्ण व्यवस्था ही नोकरशाहीवर आधारलेली

भारतातील सेंद्रिय उत्पादनांची टक्केवारी

१	चहा	२४ टक्के
२	भात	२४ टक्के
३	फळे व भाजीपाला	१७ टक्के
४	गहू	१० टक्के
५	कापूस	८ टक्के
४	गहू	१० टक्के
६	मसाले	५ टक्के
७	कॉफी	४ टक्के
८	कडधान्य	३ टक्के
९	काजू	३ टक्के
१०	इतर	२ टक्के

निष्कर्ष :

आज जरी सेंद्रिय शेतीसाठी येणारा खर्च हा जास्त वाटत असला, त्यापासून मिळणारे उत्पन्न हे कमी असले तरी भविष्यामध्ये पुन्हा जास्तीत जास्त उत्पन्नापेक्षा आरोग्य, शेतीची पोत (सुपिकता) या गोष्टींमुळे दुर्लक्षित करून चालणार नाहीत. नवीन शैक्षणिक धोरणात या विषयी जागरूकता तयार करून भविष्यात उत्पन्नापेक्षा निसर्गाचा आरोग्याचा व जमीनीचा विचार करून नैसर्गिक शेतीस प्राधान्य द्यावे लागेल. तसे सेंद्रिय शेतीचे उत्पन्न सुरुवातीस कमी असते व ते हळूहळू वाढते. याउलट रासायनिक शेतीचे

आहे व नवीन कल्पना आणि वाढीच्या क्षमतेस शिक्षण व्यवस्थेत प्रतिकूल वातावरण आहे.

- ९) हे धोरण मुख्यत्वे केंद्र आणि राज्यांमधील सहकार्यावर अवलंबून असणार आहे त्यामुळे अंमलबजावणीस अडचणी येऊ शकतात..

सेंद्रिय शेतीची तत्त्वे

१) आरोग्याचे तत्त्व

हवा, माती, धान्याची रोपे, पशू, पक्षी, मनुष्यप्राणी व निसर्गचक्र यांचे आरोग्य वाढविणे हा सेंद्रिय शेतीचा उद्देश आहे. सेंद्रिय शेतीचा अवलंब केल्यास रोगप्रतिकार शक्ती वाढून मानवाचे आरोग्य वाढते.

२) पर्यावरणीय तत्त्व

सेंद्रिय शेती ही निसर्गाच्या जीवनचक्रावर अवलंबून व अनुरूप हवी. ती जीवसृष्टीला धरून चालणारी हवी. यामुळे कोणतेही प्रदूषण होत नाही.

३) निष्पक्षतेचे तत्त्व

सेंद्रिय शेती ही निसर्गचक्रातील परस्परांच्या संबंधात कोणत्याही एका बाजूस कलणारी नसावी, निष्पक्षतेची खात्री देणारी असावी.

४) संगोपनाचे तत्त्व

यात अंतर्भूत असलेल्या सर्व घटकांचे संगोपन सुयोग्यरीत्या व्हावयास हवे. परिणामी, या व पुढच्या पिढीतील सर्वांचे आरोग्य व कल्याण योग्य रितीने राखले जाईल.

उत्पन्न हे सुरुवातीस जास्त व नंतर घटत जाणारे असल्यामुळे शेतसाठी सेंद्रिय शेतीच योग्य ठरेल व शेतकरी तरुणांना यातून अर्थार्जन होईल. आज जरी शीतगृहांचा खर्च जास्त असला तरी भविष्यात शीतगृहाची संख्या वाढल्यास तो कमी होईल व याचा फायदा निश्चितपणे शेतीस होईल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण भारतीय शेतीसाठी नक्कीच वरदान ठरेल व त्या अनुषंगाने काही बाबींचा शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर याबाबत काही उपक्रम राबवावे व त्यातून एक उन्नत भारत घडवून आणण्यात शेती क्षेत्राचा पण मोठा वाटा असेल यात काही शंका नाही. नव्या शैक्षणिक धोरणाला पुरेशा आर्थिक व धोरणात्मक

पाठवळासह कालबद्ध स्वरूपात त्याच्या अंमलबजावणीची तरतूद स्पष्टपणे केली आहे. त्यामुळे नजीकच्या भविष्यात विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक अभ्यासक्रम व पात्रतेला कौशल्यविकासाची जोड देता येईल. त्याशिवाय नव्या स्वरूपात उद्योग-व्यवसायाच्या बदलत्या कौशल्यांची सांगड आता प्रामुख्याने घालण्यात येईल. त्यामुळे या नव्या शैक्षणिक धोरणाचा फायदा विद्यार्थी, शैक्षणिक संस्था व उद्योग-आस्थापना या सर्वांनाच होऊ शकणार आहे. भारताच्या अफाट लोकसंख्येला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर ठरणार आहे. कोविड महामारीच्या काळात जलद पावले उचलून अवघड निर्णय घेऊन ते पूर्तीस नेण्याचे कौशल्य केंद्राने दाखवले आहे. याच कौशल्याचा फायदा कृषी क्षेत्रातही होणार आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी काही राज्यांनी केली आहे तर काही राज्ये त्या प्रक्रियेतून जात आहेत. तरीही अजून लांबचा पल्ला गाठायचा बाकी आहे.

संदर्भ

- १) सकाळ ऑग्नोवन न्यूज पेपर नाशिक .
- २) विपणन व्यवस्थापन, निराली पब्लिकेशन्स, पुणे प्रा. डॉ. महेश कुलकर्णी व प्रा.प्रमोद बियाणी , प्रथम आवृत्ती, पान नं ३४ ते ४२.
- ३) जाहीरात व विपणन, निराली पब्लिकेशन्स, पुणे प्रा. डॉ. महेश कुलकर्णी व प्रा.प्रमोद बियाणी , प्रथम आवृत्ती, पान नं ४६ ते ५०.
- ४) लोकमत वर्तमान पत्र पेज नं. ५ महत्व सेंद्रिय शेतीचे
- ५) <http://www.google.com.in>
- ६) <https://mr.wikipedia.org/सेंद्रिय शेती>
- ७) सेंद्रिय शेती : सोप्या भाषेतील कृषी विज्ञान (मूळ इंग्रजी लेखक - क्लॉड अल्वारिस; मराठी अनुवादक - अरविंद दाभोळकर, अरुण डिके)
- ८) <https://www.deshdoot.com/blog/new-education-policy-and-indian-farming>